

זהר עמר

שקיעי תרבות תלמודית בקרב יהודי תימן אכילת חגבים:

א. מבוא

תופעת אכילת חרקים, וליתר דיוק אכילת חגבים כשרים, היא תופעה יוצאת דופן בעולם היהדות. נוהג זה שהיה שכיח מאד בתקופות הקדומות (מקרא, משנה ותלמוד) עבר כמעט מן העולם כתוצאה משני גורמים מרכזיים: (א) היעלמות הארבה בשנים האחרונות כמכת טבע שכיחה מאזור המזרח התיכון, הודות להדברה יעילה שהושגה בשיתוף פעולה בינלאומי; (ב) העובדה שאכילת 'ארבה' וחרקים בכלל אינה מקובלת כמעט בעולם המודרני בעל האוריינטציה המערבית. השוני התרבותי והמנטלי גורם לכך שאף חלק מן היהודים, שבעבר אכלו חגבים בשקיקה, נמנעים מכך היום.

תיעוד רב מצוי על איסוף הארבה ודרך התקנתו לאכילה בקרב יהודי תימן ובקרב חלק מיהודי מרוקו ודרום אלג'יריה, הן מן המקורות הכתובים והן מעדויות בעל פה, אשר עדיין ניתן לקבל מאלפי יוצאי תפוצות אלה שעלו לארץ ישראל בדורות האחרונים¹. אולם בחינת המקורות מתקופת המשנה והתלמוד מעלה שהם דנים במכלול סוגיות הלכתיות שונות הקשורות לחגבים ואינם מוגבלים לנושא אכילתו. עיון במקורות חז"ל מראה שהארבה היה עניין המצוי בשגרת חיי היום-יום של אבותינו. כך למשל שימוש בחגבים לצרכי רפואה ושעשוע, סוגיית ציד

¹ תימן: קאמח תשמ"ו, עמ' 218-221; קורח תשנ"ג, עמ' צד; אבישר תשנ"ד, עמ' 52-53; נימאני תש"ס; גרדאיה (אלג'יריה): צבאן תשנ"ט. במהלך מחקר שערכתני תושאלו מאות מידענים ולהלן נביא קצת מן העדויות.

חגבים בשבת או אכילת חגבים חיים, אינם נזכרים כעניין הלכתי תאורטי אלא משקפים מציאות של ממש שעל קדמונינו היה להתמודד עמה. פרק הזמן הממושך שעבר החל בתקופה התלמודית ועד לימינו הביא להשתכחות מסורת אכילת הארבה מרוב קהילות ישראל וחלק ניכר מן הסוגיות שבהן עסקו חז"ל בהקשר לחגבים נראים לבן זמננו מרוחקות ואף מוזרות.

מאמר זה יתמקד בכמה עדייות שאספנו מיהודי תימן, המתארות הבטים שונים הקשורים בחגבים; המשמרים את שרידיה האחרונים של תרבות עתיקה ומסורת שנהגה כמעט ללא כל שינוי במשך אלפי שנים. עם זאת, לא עסקנו בפרוטרוט בהתקנת הארבה למאכל, המתוארת הרבה ואין בהבאתה כאן חידוש, אף שיש לה מקבילות בספרות חז"ל.

ב. השתכחות מסורת אכילת 'שרץ העוף' בשאר קהילות ישראל
 התורה התירה לאכול חגבים כשרים מסוימים על פי סימני טהרה מוגדרים (ויקרא י"א, כב-כב):

אך את זה תאכלו מכל שרץ העוף ההלך על ארבע אשר לא (קרי: לו) כרעים ממעל לרגליו לנתו בהן על הארץ: ואת אלה מהם תאכלו את הארבה למינן ואת הסלעם למיננו ואת חרוגל למיננו ואת החגב למיננו.

חז"ל פירטו את סימני החגבים הכשרים (משנה חולין ג,ז) ונוספו עליהם סימנים שבמסורת (סרי-עמר תשנ"ט). חז"ל גם עסקו בזיהוי מיני החגבים הכשרים שנזכרו בתורה, שכבר בימיהם לא היה ידועים לכול בשמותם המקראיים ועל כן היה צורך לזהותם ולהציג את כינויהם על פי עולם המונחים בתקופתם (בבלי חולין, דף סה,א):

ת"ר את אלה מהם תאכלו את הארבה וגו' ארבה זה גובאי סלעם זה רשון חרוגל זה ניפול חגב זה גידאן. מה ת"ל למיננו למיננו? למיננו ד' פעמים להביא ציפורת כרמים ויוחא ירושלמית והערצוביא והרזובית

בסך הכול נמנו אפוא לפי התורה ומסורת חז"ל שמונה שמות בלבד של חגבים טהורים (השווה הרמב"ם, מאכלות אסורות א,כב-כג), אם כי אין

אכילת חגבים: שקיעי תרבות תלמודית בקרב יהודי תימן

הכוונה כאן בהכרח למינים מיוחדים (על פי ההגדרות המדעיות בימינו) אלא לקבוצות חגבים בעלי אפיונים מסוימים, כפי שהדבר עולה מדברי חז"ל (שם). וראה עמר תש"ס).

הנסיון לזהות את מיני 'שרץ העוף' באופן ודאי הוא בעייתי. למעשה רק ה'ארבה' (בערבית: ג'ראד) מזוהה בבירור ולגבי השאר הוצעו כמה פירושים ואין ניתן להגדירם בביטחון. ה'ארבה' הוא כינויים של מיני חגבים העשויים להופיע בלהקות גדולות והכוונה היא בעיקר למין ארבה המדבר (*Schistocerca gregaria*). לפי רוב הצעות הזיהוי מקובל שהחרגול, הסלעם והחגב שנזכרו בתורה הם מיני חרקים שברוך כלל אין מתפתח בהם יצר ההתלהקות.² המסקנה העיקרית העולה ממחקרים אלה היא שבעבר היו ידועים במסורת מינים רבים של חגבים כשרים, חלקם מזיקים ובאו בלהקות או במופע חברתי וחלקם היו כפרטים בודדים. אולם במהלך הדורות נשתכחה המסורת של רוב המינים ונפועל נאכלו במאות השנים האחרונות רק ה'ארבה למינו', למעט בקרב חלק מיהודי תימן, שהיתה להם מסורת אכילת חגבים בודדים מסוימים, לבד מן הארבה (ג'ראד). וראה להלן בהרחבה.

המסורת של קבוצת הארבה' השתמרה בשל חשיבותו למאכל בהשוואה לשאר מיני שרץ העוף, דבר שיש בו גם כדי להסביר מדוע הוא נזכר ראשון בין המותרים לאכילה. תהליך איבוד המסורת של שאר הקבוצות (סלעם, חרוגל וחגב) היה ארוך והדרגתי והחל כנראה לאחר תקופת התלמוד. אולם במשך הזמן חל כרסום גם בשימור מסורת אכילת ה'ארבה' בקרב קהילות ישראל. כבר בימי הביניים המוקדמים לא היו קהילות אשכנז בקיאות בשמות החגבים הכשרים ואין צורך לומר שלא היתה להם מסורת אכילה.³ לעומת זאת, בחלק מקהילות ספרד,⁴ צפון

2 על זיהוי מיני שרץ העוף ראה למשל עמר תש"ס: אהרני תר"פ; גור תש"ד; פלמוני תש"י; פליקס תשמ"ד; זור תשנ"ז.

3 ראה רש"י ורלב"ג בפירוש לתורה, ויקרא י"א, כב; המאירי, בית הבחירה, חולין, דף סה; וכן בספרות ההלכתית היותר מאוחרת: ס"ז לורה דעה פה,א; ערוך השולחן, שם.

4 הרשב"א, תורת הבית האריך, בית שלישי, שער ראשון; חידושי הרשב"א, חולין, דף סה,א.

אפריקה וארץ ישראל היו ידועים חלק ממיני החגבים המותרים באכילה עם הסימנים הנוספים שהועברו במסורת.⁵ פסיקת ר' חיים בן עטר (תנ"י-תק"ג) לבני עירו כנגד אכילת חגבים השפיעה על חלק מיהודי צפון אפריקה, שנמנעו מאז מלאוכלם.⁶ אולם היו גם לא מעט מרבני מרוקו ותימן שיצאו בחריפות נגד פסיקתו.⁷ מכל מקום, מסורת אכילת הארבה הכשר נשמרה בימינו בדורות האחרונים רק בקרב חלק קטן מקהילות ישראל: יהודי תימן לפליגיהם ומחוזותיהם ויהודי צפון אפריקה בחלקם (בעיקר מרוקו ודרום אלג'יריה). אולם גם בידי אלה, נשמרה מסורת ברורה רק לגבי מספר מינים מועט בהרבה ממה שהחירה התורה לכתחילה.

ג. שקיעיה של מסורת אכילת שאר מיני 'שרץ העוף' בתימן
 כאמור, כל יהודי תימן נהגו לאכול את הארבה (ג'ראד), כלומר המין המלוהק, ובדרך כלל הכוונה היא לארבה המדבר. כן היה מין חגב אחר שנאכל כמעט בכל אזווי תימן: הגובי המצרי (Anacridium aegyptium) או מינים אחרים מסוגו. סוג מין זה, הידוע גם בשם 'ארבה העצים', הוא הגדול שבחגבי המזרח, ואורך גופו עשוי להגיע עד 12 ס"מ. צבעו צהוב-אדמדם וכנפיו אפורות-חומות. תפוצתו משתרעת ממזרח אפריקה עד מרכז אסיה. בארץ-ישראל הוא נפוץ בכל האזורים המיושבים, בעיקר על עצים. הוא ניזון בעלים ובהם גם צמחים גלדניים (קוגולר 1989, עמ' 91). בספרות נזכרים מיני spp Anacridium. בין מיני החגבים המסוגלים להתרבות בכמויות גדולות ולהתנהג כארבה (סטידמן 1990, עמ' 110-112). במחקר מקובל לזהותו עם 'צפורת הכרמים' הנזכרת במקורות חז"ל

5 ר' שמעון ור' צמח בני ר' שלמה בן שמעון דוראן, סי' יבין ובענין ליוורנו תקמ"א, א, סי' סד דברי המגיד, שם.

6 ראה סי' פרי תואר, בתוך סי' פירות גנוסר, ירושלים תשנ"א, יורה דעה פה"א; פירוש

'אור החיים', ויקרא יא,כא; שלום שמעוני, גנוי שלום, תוניס תרע"ג, יורה דעה, סי' ה.

7 למשל ר' פתחיה מרדכי בירדוגו, נופת צופים, קובלנקה תרצ"ח, יורה דעה, סי' יג, ר'

משנה סולידנו, מלאכת הקודש, ליוורנו תקס"ג, פרשת שמות; ר' אברהם אנקאוה,

זבחים שלמים, ליוורנו תר"ח, הלכות שחיטה פרק א, סי' ב; ר' יחיאל קורת, מרפא

לשון, בתוך כתב תורה (התאג'), הוצאת שלמה סיאני ויוסף חסיף, ירושלים תשי"ט,

ויקרא יא,כא.

אכילת חגבים: שקיעי תרבות תלמודית בקרב יהודי תימן

(משנה שבת טז; בבלי שבת, דף צ"ב). השם 'ציפורת הכרמים' נובע כנראה מכך שהיה שכיח באזור הכרמים (או מזיק להם). לדעת אהרוני הוא גובי המצרי הנ"ל⁸ וכך הוא מתאר הופעתו במכת הארבה בארץ ישראל בשנת תרע"ה (אהרוני תר"פ, עמ' 40, 75):

בתקופת מסע הארבה נראתה גם בכרמי הגפנים 'צפרת הכרמים' בכמות מרובה מכפי הרגיל (בכרמי שקדים ופרדסים אינה מרבה). ובהיות שקדם לכך לא היו זחליה מצויים ביותר, יש לשפט שבאה אולי בתור נודדת ממוקם לא רחוק, אפשר ממצרים [...] גם במעוף אפשר להכירה ולהבדילה היטב מן הארבה הרצועות המקשתות הכהות העוברות לרחב כנפיה.

בפירוש תימני למשנה תורה להרמב"ם (כ"י תימני, דף 14א) מובא תרגום מילולי של השם לערבית: "צפורת כרמים - עצפור אלכרום". גם המשורר ר' שלום שבזי הזכיר מין זה בשיר 'איומתי תעורר הישינים': "בחי נפשך צפורת כרמים".

הגובי המצרי נקרא בשמות שונים, בהתאם לדילקטים המגוונים שרווחו במחוזות תימן השונים. הוא זוהה בידי כמה אינפורמטיים עם החגב הנקרא 'עוֹשִׁים' באזור צנעא והוא מתאים מאוד לתיאור שקיבלתי מעשרות מידענים אחרים. עם זאת, הרב יוסף קאפח מבהיר שהיה מין 'עוֹשִׁים' אחר שנחשב לטמא.⁹ באזור כ'מר וחבור (צפונית לעמרן) הוא נקרא 'חנג'רי אלצ'ובה'. ותואר כחגב הדומה לארבה (ג'ראד) אך גדול ממנו בהרבה, כמעט בגודל 'ציפור' קטנה. מצוי על העצים, בעיקר עץ ה'צ'ובה' (עץ מצוי בתימן, בעל עֵצה קשיחה). צבעו משתנה בהתאם לגוון העץ שעליו היה מצוי והוא נאכל. שלמה שרוי¹⁰ אף זיהה בנדראות את 'חנג'רי אלצ'ובה' על פי תמונות ופריט שהצגתי בפניו עם הגובי המצרי. באזור חבאן תואר מין חגב זה בשם 'תיס אלג'בל' (תיס ההרים) כמצוי תמיד על העצים. צבעו אפור או חום והוא מגיע כבודדים בתקופה שבין פורים

8 כן הביאו הצעת זיהוי זו ר' עדין שטיינזלץ, תלמוד בבלי, מסכת שבת, ג/ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 391; דוד תשנ"ז, עמ' 185.

9 על זיהוי ה'עוֹשִׁים' מסרו למשל הרב יוסף קאפח (ד טבת תשל"ט/1998/23.12.1998); עובדיה תם (ב טבת תשל"ט/1999/21.12.1999); יוסף עמר (פעמים אחדות).

10 ראש העין (יג מרחשון תשל"ט/1998/2.11.1998), טו מרחשון תשל"ט/1998/4.11.1998).

לפסח. צדוק מיפעי,¹¹ שבעבר עסק בחקלאות, ראה אותו פעמים רבות בכרם הענבים (!) שטיפח ליד מושב ברקת. הוא נהג לאסוף ממנו פרטים בודדים גם בארץ, לטגנו ולאוכלו, ואף לימד את ילדיו לאוכלו. גם הוא זיהה בודאות את 'חיס אלג'בל' עם הגובי המצרי. חגב זה או מין דומה לו, נקרא באזור ביצ'א בשם 'עֲרָקְבִי'.¹² אפשר הוא החגב הגדול "בגודל חצי ציפור שנקרא באזור כחלאן בשם 'כ'צאזיה".¹³

כסיכום ביניים נציין, שאם אכן 'ציפורת כרמים' הוא החגב הנקרא בימינו גובי מצרי, הרי שלפנינו אפוא עדות להשתמרותה של מסורת אכילת 'הארבה למינו' (ויקרא יא, כא-כב), כפי שהוגדרה במסורת חז"ל (בבלין חולין, דף סה, א-ב): "למינו להביא ציפורת כרמים".

באזורים אחרים בתימן היה ידוע חגב בשם 'עשמיל', 'עשמאל' או 'עשמלי', שלפי תיאורי כמה מידענים הוא זהה ל'עוֹשֵׁם', כלומר, הגובי המצרי או מין קרוב לו.¹⁴ עם זאת, קיימת מסורת תימנית שביקשה לזהות מין חגב זה עם 'החגב למינהו' (ויקרא יא, כב). 'החגב' הנזכר בתורה מאפייין לפי תיאור חז"ל חגבים הדומים במראם ל'ארבה', אלא שאינו מופיע במופע המוני והזקן יותר קטן. חז"ל כללו בקבוצת 'החגב' את 'ה'רזבנית' (בכתבי יד תימניים, בבלי חולין, דף סה, א: דובנית, דבנית). בכ"י תימני (דף 104) מובא זיהוי לחגב זה: "פירוש דבנית אלעשמיל". פיאמנטה (1991, עמ' 328) מבאר שה'עשמל' או 'העשמאל' הוא חגב לבן. אולם פרטים יותר מפורטים נמסרו בעדויות הרבות שנאספו בעל פה מפי מידענים מתימן. לפיכך, אכן מדובר במין חגב כשר שאכלו היהודים בכמה מקומות בתימן. מידענים מאזור ד'מאר מסרו שמדובר בחגב כשר הדומה לארבה (ג'ראד), אך גדול ושמן ממנו.¹⁵ ציד ה'עשמאל' היה אהוד על הילדים ועל חלק מן

11 עובדיה וצדוק מיפעי, ברקת (כו תשרי תשנ"ט/16.10.1998, טו מרחשון תשנ"ט/4.11.1998).

12 סאלם סאלם וצדוק (צאלח) מרוחם, מושב חדיד (ב טבת תשנ"ט/21.12.1998).

13 שלום אברתמי, פתח תקוה (ה טבת תשנ"ט/24.12.1998).

14 למשל: הרב שלמה דמארי, מושב תרום (ז כסלו תשנ"ט/26.12.1998); אברהם מלמד, בני ברק (כ כסלו תשנ"ט/9.12.1998); זכריה סולימאן, מושב אחיהוד, י שבט תשנ"ט/27.1.1999.

15 הרב יוסף אקוני, בית דגן (ח תשרי תשנ"ט/28.9.1998).

אכילת חגבים: שקיעי תרבות תלמודית בקרב יהודי תימן

המבוגרים והם היו צולים אותו על האש. צבעו נוטה לבז'אפור.¹⁶ לפי מקור אחר, צבע ה'עושמלי' ורוד בהיר והוא מצוי בקבוצות בודדות. היו לו כל סימני הטהרה והוא נאכל.¹⁷

עובדיה נגר, שמוצאו מנְדֵס (ליד תַעֲזוּ) מציין שהיו שני מיני 'עשמאל': טמא וטהור. שניהם עבים. המין הטמא נקרא 'עשמאל אלג'ין' או 'עשמאל גדומי' (על שם צורתו הקטומה). העשמאל הטהור גדול מאוד ונהגו ללקטו ולבשלו. בשעת בישולו היה העשמאל הטהור נמתח עד לאורך 12-13 ס"מ. בשל תכונה זו נהגו לומר בעת בישולו את הפתגם הבא: "א עשמאל טול טול / סאע אלעודה ואלבתול" (הו, עשמאל, התארך, התארך / כמו המחרשה ועול השוורים).¹⁸

לבד מזאת, יש בידינו עדויות מהימנות ומוצקות ממחזות רבים (בעיקר המרוחקים מן המרכז התורני של צנעה) המתירות לאכול מינים מסוימים אחרים של חגבים המופיעים כפרטים בודדים, כמובן בתנאי שיש להם כל סימני הכשרות. קשה לסווג נוהג זה באופן ברור בהתאם לאזורים גאוגרפיים מוגדרים, שכן יש אנשים מאותם מחוזות או כפרים שאכלו מינים שונים של חגבים ויש שנמנעו מכך ואכלו רק את הארבה (ג'ראד). אחת העדויות המפורטות ביותר שקיבלתי בעניין אכילת מינים שונים של חגבים היא משלמה שירי (ראה לעיל). הוא תיאר כמה מיני 'חנאג'י', לבד מן הארבה (ג'ראד), שהיו ידועים בתימן. הם דומים בצורתם הכללית וההבדל העיקרי בגוונם, המעניק להם את שם העממי. ואלה החגבים הטהורים, שנאכלו: (א) חנג'רי רמאדה – צבעו כצבע האפר; (ב) חנג'רי אלדהנה – חגב חלק ומבריק כמשחה; (ג) חנג'רי אלמוזה – חגב בצבע הבננה; (ד) חנג'רי אלצ'ובה – ראה לעיל.

16 אברהם מלמד, בני ברק, במקור ממחוז אלמלוק (כ כסלו תשנ"ט/9.12.1998); זכריה סולימאן, מושב אחיהוד, במקור מגבלה (אזור אב) (י שבט תשנ"ט/27.1.1999).

17 הרב דוד דמארי, גן יבנה (טז תשרי תשנ"ט/6.10.1998).

18 עובדיה נגר, מושב שתולים (יח תשרי תשנ"ט/8.10.1998).

ד. הסלעם – מסורת אכילה שנשתכחה

בתימן היו גם הרבה מיני חגבים טמאים, חלקם נאסרו בשל העדר מסורת, למרות שהיו להם סימני הכשרות הנזכרים בתורה ובמשנה. אחד המינים האלה נקרא ה'זואלה', כדברי הרב יוסף קאפח: "ובתימן שיש לנו מסורת במינים הנאכלים, זה שהיה ראשו ארוך ויש לו זנב לא היה נקרא חגב 'ז'ראד' אלא 'זואלה' וברור שלא אכלוהו".¹⁹ 'זואלה' זוהה בנדרות בשם זה עם המצחן (Acrida) או (Truxalis) על ידי כמה מידענים שהצגתי בפניהם מין זה.²⁰ במקומות אחדים נקרא בשם 'זואלי',²¹ הוראת השם 'זואלה' היא צבי, על שם מחושיו הנראים בקרני הצבי. רוב יהודי תימן שמוצאם מאזור ביצ'א קראו למיני חגבים אלה בשם 'פאל' (פא רפוייה) והם נחשבו לטמאים.²² מעניין שבחבאן נקרא ה-Acrida בשם 'הסמפע הכשר' והוא נאכל ללא כל פקפוק.²³ כפי שציינו, יש למין זה כל סימני הכשרות, כולל דמות האות חית החקוקה על חזהו.

להעדר המסורת של אכילת ה'זואלה' או לקיומה בתימן חשיבות רבה מאוד מפני שבין מיני ה'סלעם' הנזכר בתורה נכללו החגבים בעלי הראש הארוך. אחד מן המינים הללו מכונה בשם 'איל קמצא', שפירושו כנראה חגב דמוי איל. הכוונה לחגב בעל ראש מחודד, בעל שני מחושים דמויי קרני איל. בתקופת המשנה היה איל קמצא ידוע כחגב כשר: "העיד יוסי בן יעזר איש צרדה על איל קמצא דכ"י" (משנה עדויות ח,ד). חגב זה נזכר

19 הרב יוסף קאפח, פירוש להרמב"ם, מאכלות אסורות א, הערה לא. עוד ראה הערותיו לס' המצוות להרמב"ם, מצוה קנא; קאפח תשמ"ז, עמ' 218. מיני החגבים הטמאים והטהורים נזכרו גם בתשובת רבני צנעא לרב קוק. ראה בנאלי תשי"ב, עמ' 199.
20 למשל הרב יוסף קאפח (ד טבת תשנ"ט/23.12.1998); שלמה ושמהה שרין (לעיל, הערה 10); יהודה וחיה עומסי, בית עריף (ב טבת תשנ"ט/21.12.1998).
21 סאלם סאלם, במקור מהכפר אמשאעה שבאזור ביצ'א (ב טבת תשנ"ט/21.12.1998); עואץ' סעיד, במקור מן הכפרים מודיה וקבלאן שבאזור ביצ'א (ח טבת תשנ"ט/27.12.1998).

22 זכריה יחיאל, שלום מצנבר ועובדיה טריר (ב טבת תשנ"ט/21.12.1998).

23 צדוק מיפעי (לעיל, הערה 11) זיהה בפני בנדרות על פי תמונה ופריט מיושב את החגב עם המצחן הדו-גוני (Acrida bicolor). הוא ראה מין זה פעמים רבות בארץ בעת עבודתו כחקלאי, אסף ממנו ואכלו. כן העידו על כשרותו סאלם סאלם ועואץ' סעיד (לעיל, הערה 21). סעיד הוסיף שלא נאכל רק בשל כחישותו.

בתלמוד (בבלי שבת, דף צ"ב; עבודה זרה, דף ל"א) גם בשם בשם 'שושיבא' ו'סוסביל'. רש"י מפרש שמדובר בחגב שראשו ארוך.²⁴ בימינו יש כמה חגבים המתאימים לתיאור זה: הסוג הנקרא מצחן (Acrida) וסלעם (Truxalis),²⁵ מתת-משפחת המצחתיים (Acridinae). הם מאופיינים בראש חרוטי מאורך ובעל מצח גבוה. כמו כן המחוששים שלהם מורחבים בבסיסם והולכים וצרים בקצוות כמו קרני איל. תיאור המחוששים (=קרני החגבים) שלהם תואם את המאמר בתלמוד (בבלי סוטה, דף ע"ב, לפי גרסת הערוך, ערך 'סלעם'): "מעין היוצא מבית קדשי הקדשים בתחילה דומה לקרני חגבים (צ"ל: סלעם)". יוצא אפוא, שהסלעם, הוא איל קמצא, מזהה בנדרות עם ה'זואלה'. הוא דוגמה לחגב שהיה כשר בתקופת המקרא והמשנה ללא כל ספק ושהמסורת על אכילתו נשתכחה במשך הזמן. ברוב מחוזות תימן לא נאכל רק בשל העדר מסורת והעדויות הבודדות לאכילתו מאזור חבאן הם שרידיה האחרונים של מסורת עתיקה.

ה. סימני הארבה

סימני כשרות החגבים בקרב יהודי תימן נקבעו על פי ההגדרות שנמסרו בתורה, במסורת חז"ל ובמסורת שבעל פה (סרי-עמר תשנ"ט, עמ' 289-295). אולם רבים מיהודי תימן נהגו להגדירם ולתארם על פי המתואר במדרש הגדול:²⁶

ארבעה עשר דברים נאמרו בארבה, פיו סתום [...] ורקו ממית ומיבש [...] שניו שני ברזל, קרניו דומות לקרני השור, כפיו דומות לכף הארית, עיניו דומות לסלעם, כנפיו דומות לכנפי הנשר, צוארו דומה לצואר הסוס, לבו

24 בבלי עבודה זרה, דף ל"א. אולם בשבת, דף ע"ב, ציין ש'קמצא' הוא ארבה ויש גם תוספת "ול"נ נמלה". בעל הערוך מבאר בערכו, 'שושיבא': "מין חגב הוא והוא שפון הרבה".

25 אהרונג תר"פ, עמ' 75 (בזיהוי ה'שושיבא'): דור תשנ"ז, עמ' 186-187; פליקס תשמ"ג, עמ' 203.

26 מדרש הגדול, שמות י"ז; מדרש שלשה וארבעה, עמ' ע"א ומקבילות נוספות.

דומה ללב האדם, גבר דומה לגב הנחש, ירוכותיו דומות לירכתי גמל, שוקיו דומין למסור, לבושו דומה לסרק (שיריון), כתוב חית על לבו.

אמנם מדובר במדרש מאוחר, שכנראה היה מיוסד על מסורת דרשנית קדומה מאוד. חלק מן המידענים הביאו מדרש זה במלואו וחלקם מנו בו עשרה דברים²⁷ או 'שבעה דברים'. לא כאן המקום לנתח מדרש זה וחשיבותו לזיהויו המוחלט של הארבה (עמר תשס"א). כאן נסתפק רק בעובדה שלגבי חלק מיהודי תימן היה זה מקור מוסמך, שממנו למדו על זיהוי הארבה וסימני כשרותו. להלן נביא שתי דוגמאות: (א) במהלך תשאול המידענים יש שכינו את כנפי הארבה (לארבה ארבע כנפים; זוג כנפי תעופה וזוג כנפי חפייה) בשם 'לבוש'; (ב) המאמר ש'כתוב חית על לבו'. הכוונה בדרך כלל לצורת האות חית הנמצאת בחלק העליון של לוחית הגחון של החזה של הארבה (meso-metasternum) ובלוחית החזה התחתונה. החית, כאות מודפסת, ניכרת היטב ויפה בעיקר בשלב הבוגר. בתימן היו, שדרשו שחית הוא סימן 'ל'חרם' – שהארבה מחריב או מחריב את היבול.²⁷ מאחר שסימן החית נזכר במדרש הגדול שנערך בתימן, הוא נזכר רבות בספרות ההלכה של יהודי תימן. כך למשל נזכר בפירוש תימני אונומי (לפני כשלוש מאות שנה) על הלכות מאכלות אסורות להרמב"ם המצוי בידי הרב יצחק רצאבי: "ויש אומרים שיהא כתוב בחזהו חית או חגב" (במקור: וקיל אן יכון מכתוב פי צדרה חית או חגב). בפירוש אחר שבכ"י תימני ה"ל (דף 14ב) מובא: "ואיתו אות חית כתובה על לבו, שהוא חילו של מקום". כהערת ביניים יש לציין, שבעבור רוב יהודי תימן ויהודי צפון אפריקה סימן זה היווה את הסימן המובהק והקובע לכשרותו. אולם אין לסמוך רק על סימן זה לבדו, שכן הוא עשוי להופיע גם במיני ארבה אחרים (שאין לנו אוזותיהם מסורת ברורה) ועל כן יש לבדוק שאכן נכללים בארבה הנבדק גם שאר הסימנים.

27 הרב לוי קשט (ה תמו תשנ"ח); משה זכריה, במקור מאזור ביצ'א (ב סבת תשנ"ט/21.12.1998); עואץ' סעיד (לעיל, הערה 21), ועוד.

1. הארבה - ברכה או קללה ?

הארבה נחשב גם לאחד מפגעי הטבע הקשים, שגורם לנזקים בחקלאות שהיתה הבסיס הכלכלי העיקרי בעולם הקדום. בעת העתיקה נלחמו בארבה בשיטות שונות ומוגוונות, שברובן לא הועילו. המלחמה כללה אמצעים קוונבצינוליים, אך גם תפילות ופיוטים מיוחדים שנתחברו לסילוק הארבה (נימאני תש"ס, עמ' 30, 33-37). לצד התפילות היה שימוש נרחב גם בסגולות וקמיעות שונים (טובי תשמ"ב, עמ' 281, מס' 371). רצהבי (תשמ"א) פרסם השבעה כזאת שנכתבה בערבית בידי יהודי בשם סאלם בן זהרה, שחי בדרום תימן במאה ה"ט. מפורסמת האגדה אודות המשורר והמקובל, ר' שלום שבזי בן המאה ה"ז (נולד בשנת 1619), שהאמאם של תימן פנה אליו בבקשה להסיר את מכת הארבה הקשה שניחתה בתימן, לאחר שגדולי המכשפים לא הצליחו להסירה. נמסר שהוא "צירף שמות בכונתו מן הקבלה, כפי שרק הוא יודע את זאת לעשות. וכעבור שעות נעלם הארבה. מאז כיבד האימאם את מארי סאלם שבזי עוד יותר, וכל יום ששי בא לבקר" (חוזה תשל"ג, עמ' יד).

מכות ארבה עם שנות בצורות תכופות גררו אחריהם רעב ותמותה גדולה. על רקע מציאות זו, בני אדם שביקשו לשרוד חיפשו חלופות מזון מתאימות. הארבה, שנחשב למזון מזין ובריא וניתן לשמרו לאורך זמן, היווה חלופה טובה. האדם ניצל אפוא את אויבו הגדול הארבה לצורך אכילה. אכילת הארבה היתה בדרך כלל ברירת מחדל ונעשתה מתוך הכרח לשרוד. עם זאת, הארבה לא נחשב למזון דוחה אלא דווקא כמזון תאוה, עד כי בואו תמיד לוהה ברגשות מעורבים של צער המהול בשמחה. הדים לקונפליקט זה אנו שומעים בדיון במשנה בהקשר לברכתו, שם נאמר שמברכים על הגובי 'שהכל נהיה בדברו'. אולם "רבי יהודה אומר כל שהוא מין קללה אין מברכים עליו" (משנה ברכות ו,ג), ובפועל אין ההלכה כמותו. כלומר, בסופו של דבר הקדמונים ראו בו גם דבר חיובי שיש לברך עליו.²⁸ הדברים אמורים בעיקר לאנשי העיר והנוודים ופחות לחקלאים.

28 וראה דברי המדרש המתאר את תגובת המצרים למכת הארבה: "א"ר יוחנן: כיון שבא ארבה שמתו המצריים, אמרו נקבץ ונמלא מהם חביות. אמר הקב"ה: רשעים! במכה

את היחס האוהד למכת הארבה בתימן היטיב לבטא הרב עמרם קורח (קורח תשנ"ג, עמ' צד):

וכשיראה כנף ממנו ישמחו לקראתו, אף שהם מצרים על נזקו שאוכל את תבואת הארץ, חביבה עליהם הנאת שעתם. לעת ערב, מביטים מעל הגות לידע מקום חנייתו, אפילו יהיה רחוק מהלך שעה או יותר, משכימים קודם עלות השחר, בעת שהוא קפוא מהקור, ויוצאים מהעיר, אנשים ונשים וטף, וכל אחד כיסו ביזו, אוסף ממנו כל מה שיכול לישא. ומי שיש לו תמור, ממלא שקים וטוען על תמורו, ונכנסים אל המדינה ששים ושמהים כמוצא שלל רב.

דרך איסוף הארבה בתיאור זה, כמו גם בעדויות אחרות, היה מקובל גם בתקופת המשנה והתלמוד, כפי שלמדים מדרשת חז"ל על הפסוק "ואוסף שללכם אסף החסיל" (ישעיה לג,ד) – "כ"אוסף החסיל כל אחד ואחד לעצמו" (בבלי סנהדרין, דף צד,ב).

ז. ציד חגבים בשבת

על ציד חגבים ודרך איסופם ניתן ללמוד אנב הלכות שבת: "הצד חגבין בשעת הטל פטור בשעת השרב חייב. אלעזר בן מחבאי (או מהבאי) אומר: אף בשעת השרב, אם היו מקלחין פטור".²⁹ ההגיון של הלכה זו מבוסס על כך שציד חגבים נעשה בדרך כלל בלילות הקרים, כאשר הטללים מרובים. במצב זה החגבים אינם פעילים כלל וניתן לאספם ללא כל טרחה, בעוד שבשרב החגבים נמצאים בשיא פעילותם ולכידתם קשה ומוגדרת כמלאכת 'ציד' (סמט תשנ"ח). לדעת אלעזר בן מהבאי גם במוז אוור שרבי יהיה הלכך פטור, בתנאי שמדובר בלהק ארבה שאז ניתן לתפוס פרטים אחדים ללא כל טרחה. גם הלכה זו משקפת בנדאי מציאות

29 תוספתא שבת, דף יב,ה (מהדורת מ"ש צוקרמאנדל, עמ' 126); ירושלמי, שבת פ"ד ה"א, דף יב,ב; בבלי שבת, דף קיב.

שהבאתי עליכם בה אתם שמחים? מיד ויהפך ה' רוח ים חזק מאד – זה רוח מערבית. וישא את הארבה וגו'. מהו לא נשאר ארבה אחד? אפילו מה שהיו בקידיות ובחביות מלוחות פרחו והלכו להם" (שמות רבה יג,ז; השווה מדרש תנחומא לפרשת וארא, יד).

שכיחה. על רקע זה ראוי להביא את סיפורו של חיים חבשוש (נפטר בשנת תרנ"ט) שנלווה לחוקר יוסף הלוי. כך כתב בספר מסעותיו על יהודי מתמן שיצא לצוד ארבה בשבת (חבשוש תרצ"ט, עמ' 100-101):

ומענין זה הוא מעשה מופלא ביהודי מסביבות צנעא שהיה נוהג להקל בעול המצוות. ביום אחד בשנת בצורת נראה ארבה, צבא גדול, עד אשר כסה את עין השמש ורעשו השמים ממשק כנפיהם. ומחמת הרעב בקשו כל האנשים לצודו ולאכלו. כמנהגם התקבצו מכל כפר ומכל מקום לציד הארבה ויש שהלכו אחריו דרך חצי יום או יום. והיהודי הזה הלך עמם לאסוף לעצמו מן הארבה בליל שבת, וכבר מיחו ביזו אנשי מקומו ולא שמע להם. כיוון שראוהו הקבילים (=הגויים הכפריים) מתעסק באוסף הארבה אל כליו אמרו לו: "האם אין הלילה הזה ליל שבת? ואתה עושה מלאכה ואוסף ארבה ואיך שומר את השבת שלך? ולפי שאתה מחלל שבת צריך להרג". מיד הכוהו ושדדו כליו וקשרוהו והביאוהו אל דיין מדיניהם. הדיין חייבו במאסר וכבלים לכמה חדשים. ולבסוף "תקן" חלול השבת בלקיחת ביתו ורכושו וגורשו מן הארץ.

גויטיין, מהדירו ספרו של חבשוש, הוסיף שם בהערה:

ומאחר ששנות ארבה הן לפי הרוב שנות רעב, הרי זה גם מאכל חשוב – ולרבים גם מאכל טעים. צידם אינו מצריך שום תחבולה, כי באחריות הלילה שוכבים החגבים על האדמה קפואים מן הקור ושוב אינם צריכים אלא אסיפה אל תוך השקים המוכנים לכך (השווה נחום ג יז: החונים בגדרות ביום קרה, שמש זרחה ונודד). היהודי הלז היה לכאורה יודע ספר וסמך על מה שאמור במס' שבת דף ק"ו ע"ב: 'הצד חגבים בשעת הטל פטור'; אך הקבילים בני מקומו והקאדי שלהם לא שנו כנראה את ההלכה הזאת.

ח. אכילת חגב חי

החגבים אינם צריכים שחיטה וניתן לאוכלן בין חיים ובין מתים (תוספתא תרומות א,י, עמ' 41). כך הרמב"ם פסק בעניין זה (הלכות שחיטה א,ג): "ובחגבים נאמר אוסף החסיל באסיפה לבדה. לפיכך אם מתו מאליהן בתוך המים מותרין. ומותר לאוכלן חיים". בתלמוד יש דיונים על חגב

טמא, שלדעת חכמים אין למוסרו לתינוק לשחק בו שמא ימות החגב ויבוא לאוכלו (בעוד שחגב טהור מותר). באותו עניין הועלתה גם ההוהרה, שאין לאדם להעביר חגב חי על פיו, שמא יאמרו שהוא אוכל ממנו (בבלי שבת, דף צ.ב). גם כאן אין מדובר בהלכות תאורטיות אלא בדוגמאות שכיחות שאדם היה עשוי להיקלע להם. דומה, שהיום, כשרוב האנשים אינם מורגלים בכך, קהה חשש זה. בעניין זה כתב ר' שלמה קורח (תשמ"ה, עמ' ה):

זכורני זקן מופלג ות"ח, שהיה מלמד דרדקי ואני אחד מהם, שהיה חותכו בשיניו חי ואוכלו. [והוסיף בהערותיו:] וכל זאת הארכתי, אע"פ שהמעשה הזה שהעדתו עליו לא היה שכית, אלא מכיון שלא מוחו בידו, וגם זקן מופרסם ליר"ש וגם מר"ז ידע זאת, והיה משתאה על יפי נפשו בלבד, על כן כתבתי זאת להארת ההלכה, ובפרט דרב כהנא נמי הוה מעבך שושיבתא אפומיה [מתנייחס לסיפור בתלמוד בבלי שבת, דף צ.ב].

אכן בפועל היו נוהגים לאכול את הארבה רק כאשר הוא מת, כלומר הקפידו לאוספו חי והוא נקטל בחום התנור או בעת שליכתו במים. העדויות שאספתי על אכילת חגבים חיים בודדות,³⁰ גם אם מעיקר הדין ניתן לעשות כן. אולם כפי שראינו, המקורות התלמודיים מתייחסים למצבים שונים העשויים להתרחש, גם אם אין הן שכיחות ביותר.

ט. אכילת זחלי ארבה

אחד מסימני כשרות הארבה הוא "כנפיו חופין את רובו" (משנה חולין ג, ז). סימן זה מציין שלב מתקדם בהתפתחות הארבה לאחר התנשלות חמישית ובעצם הפיכתו לבוגר (בתחילה הוא ורדד ואחר כך הוא הופך לצהוב). לסימן זה יש נפקא מינה חשובה גם בהקשר לשלבים הראשונים בהתפתחות ארבה המדבר. בשלבים היותר מוקדמים, הזיהים לפי רוב

30 כגון יוסף יהושעי, שמוצאו מאזור חברי, העיד שאכל עמלים אחדות ארבה חי לאחר מריסת כנפיו וראשו. היה זה בעיקר בתקופת רעב בעת שנאלץ כילד להימלט מפני המוסלמים, שביקשו לאסלמו מפני שהיה יתום משני הוריו (ב טבת תשנ"ט/1998.12.21). זכיה סולימאן, שמוצאו מניבלה, העיד שהיו ילדים שתלשו את רגלי הנימור של הארבה בעודו חי ואכלום ללא כל הכנה (י שבט תשנ"ט/1999.1.27.1).

החוקרים ל'גוס', 'ילק', ו'חסיל' הנוכרים ביואל (א,ד), הוא חסר כנפיים או שאינם חופים את רוב גופו. מסורת חז"ל והלכה פסוקה היא שיניתן לאכול את הארבה כבר בדרגות ההתפתחות הראשונות, קודם שהתפתחו הכנפיים למלוא אורכן: "אין לו עכשיו ועתידי לגדל לאחר זמן כגון הזחל מותר" (בבלי חולין, דף סה.א). כך גם פסק הרמב"ם (מאכלות אסורות א,כז): "כל מי שאין לו עכשיו כנפים או כרעים או שאין לו כנפים החופות את רובו ועתידי לגדל אותן אחר זמן כשיגדל, היה זה מותר מעתה".

בדיעבד, נמנעו רוב יהודי תימן לאכול את הארבה בדרגותיו מוקדמות, כאשר עדיין לא התפתחו כנפיים או שלא חפו את רוב גוף הארבה. הזחלים, שנקראו בערבית בשם 'דבא', לא נאכלו בתימן רק מפני שהיו קטנים וכחושים ולא מצד חשש איסור. אכן, הצטברו בידינו עדויות לא מעטות לאכילת זחלים של 'צ'ראד' בתימן, בידיעה ברורה וקפדנית שמדובר בזחלי הארבה הכשר ולא בזחלי חגבים טמאים. זחלי הארבה נחשבו לטעימים וריחניים.³¹ באזור חבאן, ביצ'א ועמראן שבתימן נהגו בשנות רעב לאכול את ה'דבא', שהיה בוקע מביצי הארבה (ג'ראד). האנשים היו נוהגים לחפור תעלות כדי ללכדם, אספום וטיגנום.³² היו שבישלו את הזחלים ויבשום. קודם אכילתם, היו נוטלים את ה'דבא' ומחככים אותם קלות בידיהם עד שהרגליים וניצי הכנפיים היו מתנתקים ועפים ברוח.³³

י. שעשוע ומשחק

בתקופת המשנה נהגו לצוד חגבים כשרים וטמאים לצורך משחק ושעשוע לילדים. כך למשל נזכר חגב במשנה בהקשר לדיני הוצאה בשבת: "שמציניעים אותו לקטן לשחק בו".³⁴ על הלכה זו דרש רבינו חננאל את הפסוק באיוב מ,כז: "התשחק בו כציפור ותקשרנו לנעורתך" (מצגר

31 הרב משה גיאת, ירושלים (כח תשרי תשנ"ט/1998.10.18).

32 צדוק מיפני (לעיל, הערה 11); שלמה שרין (לעיל, הערה 10); צדוק חבני, מושב חדיד (ח טבת תשנ"ט/1998.12.27).

33 סאלם סאלם (לעיל, הערה 21).

34 שבת ט,ז; בבלי שבת, דף צ.ב; גולדברג תשל"ז, עמ' 194.

דף צ"ב, גם בשם 'פליא ביארי', כמין חגב הגדל על דקל צעיר שיש לו סיב אחד. בפרק שירה נאמר שדרכו להימצא בהרים ומבקש מזונות מאת ה' ואומר: "אשא עיני אל ההרים מאין יבוא עזרי" (תהלים קכ"א, א). ומסביר הרב ש' קנייבסקי, בקונטרס שהקדיש לפרק שירה, שזאת תפילתו של מין חגב זה לקב"ה שייצילנו מבני האדם הצדים אותו בשל סגולותיו הרפואיות. גם במקורות הקלסיים נזכר השימוש הרפואי בארבה.³⁷ בימי הביניים הוא נחשב למאכל המסווג על פי הקריטריון הגלני כחם ויבש, אם כי יש לו גם תופעות לוואי מזיקות מבחינה בריאותית (אבן זהר 1992, עמ' 30-29).

מידענים רבים מקרב יהודי תימן שיבחו את ערכו הרפואי של הארבה, שכן לפי סברתם הארבה הכשר מכיל בתוכו סממני מרפא רבים שמקורם בצמחים שהוא אוכל, ובהם צמחי רפואה.³⁸ גם במרוקו נחשב הארבה למאכל אהוד בשל העובדה שהוא ניזון מירקות טריים ואיכותיים. ויש שטענו, כי אף במים שבהם בישלו את הארבה יש סגולות ריפוי (אגואדה 1990, עמ' 245-246).

גם מיני חגבים טמאים שימשו לרפואה. שלמה שירוי ציין במיוחד את 'חנג'ר אלשהקה', כמין חגב עם גבנון ('כמו דבשת') והוא נקרא על שם מחלת השעלת (pertussis), הנקראת בערבית 'שהקה' או 'שהאק'. בתימן מחלה זו תקפה בעיקר ילדים, בהתקפי שיעול חריפים ומחנק עד כדי סכנת מוות. אמנם החגב נחשב לטמא, אך השתמשו בו כתרופה למחלה זו. היו אוספים אותו, צולים ושוחקים אותו ומאכילים את הילד שלקה בשעלת. אכילת חגב זה הביאה מזור מייד ולדבריו היתה זאת תרופה בדוקה ומנוסה, ולכן זכה החגב בכינוי 'חנג'ר אלשהקה' (השעלת).³⁹ בקרב יהודי תימן שמוצאם מאזור ביצ'א, שימש חגב המצחן (Acrida) כסגולה לחיזוי הצלחת ההריון או קביעת מין העובר. היו לוקחים את

37 דיוסקורידוס, De materia medica II 57, וראה ביוס 1986, עמ' 77.

38 לדוגמה, מעיזה רחל עומיס, סבכתה נהגה גם בעודה בארץ לאסוף חגבים שיש להם סימני כשרות, כולל האות חית על חויהם, לצלותם ולאוכלם. לדבריה היתה בהם גם תרופה למחלות עיניים.

39 שלמה שרירי (לעיל, הערה 10). 'שהקה' הוא לעתים כינוי למחלת השחפת.

תשנ"ה, עמ' קנ"א, לבבלי שבת, דף צ"ב. וכן דרש ר' עקיבא בהקשר לישמעאל בן אברהם שהיה 'מצחק' (בראשית כא, טו): "מלמד שהיתה שרה רואה ישמעאל בונה כמה וצד חגבים ומקטיר לעבודה זרה" (תוספתא סוטה ו, ו). נראה שישמעאל ביקש למשוך את יצחק לעבודה זרה ועשה כן בכך ששעשעו בחגבים, שהיה משחק ילדים אהוד (ליברמן תשט"ו, עמ' 670).

השימוש בחגבים לצורך משחק היה מקובל גם בתימן. הילדים נהגו לקשור לצוארי החגבים או לזוגליהם חוט ארוך; החגב היה מקפץ ועף וקץ מושך עמו את החוט שקצהו השני היה מוחזק בידי הילדים. היו גם אנשים שהכינו מראשיהם מחרוזות לצואר או ששיחקו בראשיהם כמו במשחק 'חמש אבנים'. לעתים היו עושים מחרוזת גם מחגבים שלמים.³⁵ באזור גֶדֶס (ליד תַעֵז) היו הנשים תופסות בשעת איסוף העצים (קֶטֶב) חגב בשם 'זאלה' שהיה כינות העשבים ומביאות אותנו לילדיהם לשחק בו.³⁶

יא. הארבה כרפואה וסגולה

מחקרים מדעיים רבים נערכו כדי לבחון את ההרכב התזונתי של החגבים. בשרם נחשב למזון יותר בריא בהיותו עתיר חלבון ודל שומן, מכיל ויטמינים ומינרלים רבים, ולכן הוא מומלץ מאד לחולי לב (בודנהיימר 1951; ביליק תשל"ב, עמ' 153). יתכן שאכילת הארבה בתימן היא אחת הסיבות לכך שמחלות לב לא היו כמעט שכיחות בקרב התושבים.

במשנה (שבת ו, ו) נזכרו מיני חגבים ששימשו לרפואה או כסגולה רפואית ובמפורש נזכר (שם ט, ז) ש"צפורת כרמים - בין חיה בין מתה כל שהיא, שמצניעין אותה לרפואה". מין חגב זה נזכר בתלמוד (בבלי שבת,

35 כך מסרו לי אבי, יוסף עמר הלוי, והרב דוד דמארי, גן יבנה (מוצאו מד'מאר), וסעדיה חגיבי, בית ערף (מוצאו מכלואן) (טז תשרי תשי"ט/6.10.1998); הרב משה גיאת (לעיל, הערה 31); הרב שלום גמליאל, ירושלים (ח חשון תשנ"ט/28.10.1998). ועוד על משחקי ילדים ושעשועים ראה גימאני תשי"ס, עמ' 32. גם במכת הארבה בשנת תרע"ה שפקדה את ירושלים נהגו הילדים להשתמש בחגבים לצורך שעשוע (יהושע תשמ"א, עמ' 45): "צדנו את החגבים וקשרנו לגוליתם חוטים ארוכים, ובהכנסנו לכיתה היינו מטיסים את החגבים הללו במרחב האוויר של הכיתה".

36 עובדיה נגר, מושב שתולים (יח תשרי תשנ"ט/8.10.1998).

- F.S. Bodenheimer, *Insects as Human Food*. The Hague
I.C. Beavis, *Insects and other Invertebrates in Classical Antiquity*. Oxford
- אלקנה ביליק, *התפריט: חרקים. טבע וארץ יד*, עמ' 152-154
- אברהם גולדברג, *מירוש למשנה מסכת שבת*. ירושלים
יצחק גור, *ראשון-רשון*. ליונונג יג', עמ' 56
- אהרון גימאני, *הארבה במשכנות בני תימן*. בר"ד, עמ' 17-37
- מנחם דור, *החי בימי המקרא המשנה והתלמוד*. תל אביב
- חיים חבשוש, *מסעות חבשוש, מהדורת ש"ד גויטיין*. תל אביב
- סעדיה חוזה, *תולדות הרב שלום שבזי*. ירושלים
- יוסף טובי, *כתבי-היד החימיניים במכון בן-צבני*. ירושלים
- שמואל יבנאלי, *מסע לתימן*. תל אביב
- יעקב יהושע, *ירושלים תמול שלשום*. ג. ירושלים
- באור משנה תורה להרב"ם, *מאכלות אסורות*, כ"י בית הספרים
הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מספר 581. מאה ח"ה-ט
- שאול ליברמן, *תוספתא כפשוטה*. ניו יורק
- דוד ב"ר עמרם העדני, *מדרש הגדול, חומש שמות, מהדורת
מדרכי מרגליות*. ירושלים תש"ז.
- מדרש שלשה וארבעה. בתוך: *אברהם ורטהימר (עורך)*, *בתי
מדרשות*. ג. ירושלים תשכ"ח
- דוד מצגר, *רבינו חננאל בר חושיאל לתלמוד*. ירושלים
A. Steedman, *Locust Handbook*. London
- אלחנן סמט, *צידת צלל-חיים איטיים בשבת*. תחומין יח, עמ'
303-295
- חננאל סרי זוהר עמר, *כשרותו של הארבה*. תחומין יט, עמ' 283-
299
- זוהר עמר, *זוהרי מיני שרץ העוף בראי המסורת והמדע*. בר"ד 11,
עמ' 22-5
- , *סימני הארבה לאור מדרש מאוחר*. על אתר ח-ט, עמ' 99-106
- Moshe Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni
Arabic*. Leiden
- יהודה פליקס, *הצומח החי וכלי החקלאות במשנה*. ירושלים
- , *חי וצומח בתורה*. ירושלים
- יעקב פלמוני, *שמות הארבה במקרא*. סיני כו, עמ' רפג-רפז

המצחן ומדביקים בעזרת רוק את מוחשיו זה לזה. לאחר מכן היו נושפים קלות במוחשים; אם היו נפתחים הרי שזה סימן שההריון תקין. ⁴⁰ בעבור אחרים פתיחת המוחשים היתה סימן שמדובר בעובר ממין נקבה ואם נותרו סגורים היה זה סימן לולד ממין זכר. ⁴¹

י.ב. סיכום

אכילת החגבים הכשרים היתה תופעת טבע מרכזית שליוותה את התרבות האנושית בעת העתיקה. הדים לכך נמצא לרוב בספרות חז"ל, בהקשר לתחומים שונים הקשורים לחיי היום-יום. ההתייחסות הרבות לכך, שרק את חלקם הבאנו כאן, משקפות מציאות ריאלית אותנטית. מציאות דומה לזו רווחה גם בתימן, אשר בקרבה התקיימה קהילה יהודית ששימרה בקפדנות, וכמעט ללא שינוי, מסורות ומנהגים תלמודיים עתיקים. תרבות אכילת הארבה בתימן מאירה באור מוחשי סוגיות שונות הנוכרות בספרות חז"ל ובמיוחד מאפשרת לנו להתחקות אחר מיני החגבים הכשרים שנזכרו במקרא ובתלמוד ולזהותם בנדאות כמעט מוחלטת. דבר זה הושג הודות למידע שקיבלנו ממאות מידענים יוצאי תימן המהווים אוצר תרבותי נדיר וערכי למחקר הריאליה התלמודית. בפתחו של האלף השלישי הולך ומתמעט דור יוצאי תימן ואתו עומדת להיכחד מורשת עתיקה וחיה של ראשית האלף הראשון. מדובר במידע שקיים לתורה שבעל פה, שעלינו מוטלת חובה לנצלו ולהעלותו במהרה על הכתב.

ביבליוגרפיה

- אבישר תשנ"ד
ינון אבישר, חגבים – ממאכלי השולחן הכשר של יהודי תימן.
תהודת כשרות 1, עמ' 52-53
- אבו מרוואן עבד אלמלך אבן זור, *כתאב אלאג'יה*. מדריד
1990
- אגואדה 1990
J. Aguade, *Sobre el consumo de acrididos en marruecos*.
Al-Qantara 11, pp. 239-246
- אהרוני תש"פ
ישראל אהרוני, הארבה. יפז

40 זכריה יחיאל (לעיל, הערה 22).

41 שלום מצנבר ועובדיה טריר (לעיל, הערה 22).

אלוהו צבאן, אכילת חנבים בגדאיה (אלג'יריה). בתוך: ז'ר עמר
 (עורך), הארבה ואכילתו במסורת ישראל, דברי הכנס שניער
 בכ"ח ניסן תשנ"ט, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 15. רמת גן
 יוסף קאפח, הליכות תימן. ירושלים
 יהושע קוגלר (עורך), החי והצומח של ארץ-ישראל,
 אנציקלופדיה שימושית מאוירת, כרך 3. תל אביב
 עמרם קורת, סערת תימן. ירושלים
 שלמה קורת, עריכת השולחן, ג. בני ברק
 יהודה רצהבי, השבעה ערבית-תימנית לארבה. ידע עם כ, עמ' 60

65-

צבאן תשנ"ט
 קאפח תשמ"ז
 קוגלר 1989
 קורת תשנ"ג
 קורת תשמ"ה
 רצהבי תשמ"א

הרב יוסף קאפח ז"ל אווזו בארבה זמוסר את מסורת כשרותו לרב חננאל סרי ולמחבר
 (צילום: ז'ר עמר)